ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى



# نادانلىق — ياۋۇزلۇق

ئىبراھىم ھەققۇلۇ

بىلىم — ئېتىقاد نۇرى

ئەلشىر نەۋائى — مەرىپەتپەرۋەر شائىر. نەۋائى ئىجادىيىتىدە مەرىپەت تەرغىباتى، خۇراپاتقا بەرھەم بەرگۈچى كۈچ سۈ-پىتىدە، ئىلمىنى ئۇلۇغلاش يۆنىلىشىنى بويلاپ داۋام قىل-دۇ. نەۋائى يارانقان ئىلغار قەھرىمانلار — ياشلىقىدىن باشلاپلا ئىلمگە چاكاقلىق، ھۈنەرگە ئامراق كىشىلەر. ئۇلار-نىڭ ئايرىلىرى دۇنياغا مەشھۇر ئەللامىلار قوللىدا تەربىيە ئالغان. شۇ بۈيۈك زاتلاردىن بىرى سىرلىرىنى ئۆگىنىپ، ئىنسانىي كامالەت يولىنى ئاچقان. بىز يەرھال مەقسەدە گەپ ئاچىساق دەررۇ تۆۋەندىكى قۇرلار يادىمىزغا چۈشىدۇ:

جاھاندا قالمادى ئول يەتمەگەن ئىلىم،
بىلىپ، تەھقىقىنى كەسىب ئەتمەگەن ئىلىم.

مەجنۇن دەشتۇ چۆللەرگە چىقىپ كەتكەن جۇنۇن يېگىت بولغىنى بىلەن، ئۇ ئالەمدە بار بولغان ئىلمنىڭ ھەممىسىنى پۈختا ئۆزلەشتۈرگەن ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر يېگىت:

تاپىپ ئىلمى خىرەدغە پەيۋەند،
ھەم ئالىم ئىدىيۇ ھەم خىرەدمەند.

شىرىنىڭ ئۆزىلا ئىمىس، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى دىلئا-رام، دىلئارا، دىلئاسا، گۈلئەندام ...غا ئوخشاش خىزمەتكار-لىرىمۇ ئالىمە، شائىرە، پەيلاسوپ، تارىخچى، سەنئەتكار قىزلار. دانا ۋە بىلىمدان ئوغۇل قىزلىرىنىڭ سېپى كەڭ بولمىغان ۋەتەن — بېرىم تەلەي ۋەتەن. بۇنداق يۇرتتا ھېچنېمىدە تولۇقلۇق بولمايدۇ، چالا ساۋات يۇرتتا شجا-ئەت نېمجان، ئۇمىدنىڭ قانىتى سۇنۇق بولىدۇ، كىشىلەر ئېڭى قاندىقتۇر چېگىرلاردىن نېرى ئۆتەلمەيدۇ. ھەقىقەتنىڭ يېرىمى ئېيتىلمىپ، يېرىمى بوغۇزدا توختاپ قالىدۇ. نەۋائى «ئىلمدە بىر ئادەم ساھىبقىران بولغۇچە ئوتتۇز يىللىق بىر دەۋر ئۆتىدۇ» دېگەندى. «يەھۇدىچە دېسەڭ يەھۇدىچە» ، «يونانى دېسەڭ يونانى» سۆزلىشىدىغان، «ھىندىچە سو-ئال بەرسەڭ، ھىندىچە جاۋاب بېرەلەيدىغان» سۆزلىرى مەنە، ھېكمەتكە تولغان بىلىم ئەھلىلىرىنى تەربىلەش ئۇلۇغ بوۋىمىز شائىر نەۋائى ئۈچۈن قانچىلىك ئېتىبارلىق ئىش ئىكەنلىكىنى چۈشىنۈۋېلىشىمىز تەس ئەمەس. قاراڭ، نەۋا-ئىنىڭ بەش ئەسىر مۇقەددەم يازغان قۇرلىرىدا بىزنىڭ بۈگۈنكى ئارزۇلىرىمىز ئەكس ئېتىپ تۇرمامدۇ؟

نەۋائى بىر رۇبائىسىدا: «ھەر كىمسەكى يوق ئىلىم ئاڭا ئەخمەق دە ئۇنى» دەيدۇ. ئىنسانلىق شەرىپىنى يەرگە ئۇرىدىغان ھەر قانداق ئەخمەقلىق ۋە پەسلىك پەقەت ئىلىم ئارقىلىقلا سۈپۈرۈلۈپ تاشلىنىدىغانلىقىدىن شائىر قىلچىمۇ شۈبھىلەنمەيدۇ. شۇڭا ئۇ ئىلمنى «ئىككى جاھان شاھلى-قىدىن» ئارتۇق بىلىپ، ئىلىم پەيزىنى پادىشاھلىق كۈچى-دىنمۇ ھاياتبەخش قۇدرەتكە ئىگە، دەپ قارىغان. نەۋائىنىڭ مۇنداق مەشھۇر بىر بەيتى بار:

ھەق يولىدا كىم ساڭا بىر ھەرف ئوقۇتمىش رەنج ئىلە،

ئەيلەمەك بولمىس ئەدا ئانىڭ ھەقىن يۈز گەنج ئىلە.

گەپ ھەق يولىدا ھەرپ ئۆگەتكەن مۇئەللىمگە ھۆر-مەت، ھېچقانداق بايلىق بىلەن ئۇنىڭغا قايتۇرغىلى بولمايى-دىغان قەرزدارلىق تۇيغۇسى توغرىسىدا كېتىۋاتىدۇ. «ھەق يولىدا» ھەرپ ئۆگەنگەن كىشى ۋاقتى كېلىپ ئالىم دەرد-جىسىگە كۆتۈرۈلدى، دەيلى. خوش، ئۇ ھەقىقەتەن ئالدە-دىكى بۇرچىنى قانداق ئادا قىلىشى كېرەك؟ ئۇ قايسى ھەقىقەتلەر ئۈچۈن ئۆمرىنى بېغىشلىشى كېرەك؟ بۇ سو-ئالغا پەقەت نەۋائىنىڭ «ئىلىم ئۆگەنمەك — ئېتىقادنى مۇس-تەھكەملەش ئۈچۈندۇر» دېگەن پىكرى بويىچە تەرىپلەن-گەن ھەقىقىي ئىلىم ئەھلىلىرىلا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرەلەيدۇ.

ئېتىقادنا بېگىلمەس، ئىشەنچىتە مۇستەھكەم بولغان ئالىم، يازغۇچى، شائىرلار ياشلار تۇرمۇشىنىدا بۇ دۇنيا ئاللىقاچان ياۋايىلىق سەھنىسىگە ئايلانغان بولار ئىدى. شەرقتە قەدىمدىن باشلاپلا ئالىي پىكىرلىك جەسۇر ئەللامە-لار كۆپلەپ يېتىشىپ چىقىپ تۇرغىنى ئۈچۈن خەلقىمىز ئىچىدە ئوقۇمۇشلۇق كىشىنىڭ ئورنى ئەزەلدىن يۇكسەك بولۇپ كەلگەن. بۇ ھەقتە كۆپ گەپ قىلىپ ئولتۇرماي، ئەلشىر نەۋائىنىڭ بىرلا بەيتىنى ئوقۇپ كۆرمىلى:

بىرمۇڭكى قىلسا ئالىملەرگە تەئىزىم،
قىلۇر گويا كى پەيغەمبەرگە تەئىزىم.

نەۋائى «پەيغەمبەرگە» دېگىنىدە قۇرۇق ماختاش ۋە تار مەنپەئەتلەرگە نىسبەتەن ئالدانمايدىغان، ئەلگە، ۋەتەنگە خيانەت قىلىشنى نۆلۈم بىلىدىغان ئالىيجانناب سىيمانى كۆزدە تۇتقان. دۇنيانى مەرپىەت نۇرى ئارقىلىق ئىدراك قىلغان ئادەم باشقىچە بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ ئۇلۇغلار: «ئالەمنىڭ ئۆلۈمى ـ ئالەمنىڭ ئۆلۈمى» دېيىشكەن. ھەقىقىي ئالىمدىن قانچىلىك كۆپ ئىلمىي مىراس قالمىسۇن، لېكىن ئۇ بەربىر ناھايىتى چوڭ بىر مەنىۋى دۇنيانى ئۆزى بىلەن ئېلىپ كېتىدۇ. ئوتتا كۆيدۈرۈلۈۋاتقان ئالىمنىڭ: «ھەممەسى ئۆزۈم بىلەن بىللە!» دېگەن پىكرىدە باشقا مەنامۇ بار. بۇنى نەۋائى بىر ھېكايەت ئارقىلىق شەرھلەپ بەرگەن. ئۇ ھېكايەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: زامانىسىنىڭ چوڭ ئالىمى پەخىردىن رازى ئۆزاق يول يۈرۈپ خارەزمگە كېلىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مۇھەممەت خارەزمشاھ ئالىمغا ھېچقانداق پەرۋا قىلمايدۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ شاھ بىلەن ئالىم كۆتۈلمەگەندە سوئاللار بېرىدۇ. «ئەي، قىيامەت كۈننىي بىلىشنى ئارزۇ قىلغان ئادەم، ـ دەيدۇ ئالىم ئۇنىڭغا، ـ سېنىڭ سوئاللىرىڭغا جاۋاب بېرىدىغان مۇناسىپ جاي مۇشۇ مۇندىچىدۇر. قىيامەتتىمۇ شاھ ۋە گادايى، ھەممىسى بىر خىل ئەھۋالدا يالىڭاچ بولىدۇ. نە شاھ، نە ئەمەلدار ھېچكىم ھېچنېمىنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ بارالمايدۇ. سەن بۇ مۇنچىغا نېمەگىنى ئېلىپ كېرەلىدىڭ؟ تاج ـ تەخت، خەزىنە دېگەندەك نېرىڭنىڭ ھەممىسى تاشقىرىدا قالدى. ئىلىم ـ ھۈنەر ئىگىلىرىچۇ؟ ئۇلارنىڭ بايلىقلىرى ھېنىڭكىگە ئوخشاش ھەممىسى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە».

ئادەمگە ئۇنىڭ مەنسىپى ۋە بايلىقىغا قاراپ باھا بېرىش ۋە مۇئامىلە قىلىش ئۆزۈن زامانلاردىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەڭ يارىملىس ئادەتتۇر. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى تاشقى نەرسىلەرغۇ؟ مەيلى ئادەم كەمبەغەل ياشسۇن، دەۋران سۈرۈپ ئۆتۈشكە قادىر بولمىسۇن، مۇھىمى ئۇنىڭ قەلبى قانداق، ئېڭى قانداق سۈپەتلەرگە ئىگە، ئۆمرىنى نېمىلەرگە بېغىشلىغان، مانا مۇشۇلارغا قاراپ ئۇ كىشىگە باھا بېرىش مۇمكىنغۇ؟ ئىلمىنىڭ ئىنسان تەقدىرىگە مەسئۇللۇقى خۇددى شۇ نۇقسانلاردىن باشلىنىدۇ. «ئىلىم ـ ئۆزىنى بىلمەكتۇر، سەن ئۆزۈڭنى بىلمەيسەن، بۇ قانداق بىھۇدە ئۇرۇنۇش بولدى؟» دەيدۇ ئۇلۇغ تۇرك شائىرى يۈنۇس ئەمرە. ئىلىم ئېنىق ۋاقىتتا ئۆزگىنىمۇ بەلىشتۇر. ئالىملىق ـ ئالىم ۋە ئادەمنى تونۇش بولۇپ، ئىلىم ـ ھەقىقەتنى يۈرەككە قويۇلغان نۇر. ئىلىم ـ ھايات ۋە جەمئىيەت چىگىشلىرىنى توغرا بېشىش شىجائىتى. ئىلىم ـ دىلدىكى، جۇرئەتتىكى يالقۇن. ئەقىل ئۆز تەبىئىتىگە كۆرە كۆنۈكۈشچان ۋە ئېگىلىشچاندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ پەقەت ئىلىم تەسىرىدە جاسارەتكە ئىگە بولىدۇ ۋە ھۇجۇمكار ئەقىلگە ئايلىنىدۇ. مۇشۇ يەردە بىر سوئال قويايلى: يۇقىرىدا بىز ئېيتىپ ئۆتكەن ئالىم ئىمام رازىيى نېمىشقا مۇھەممەت خارەزمشاھنىڭ سارىيىغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن بارمىدى؟ ئىمام رازىيدا كەم تېپىلىدىغان ئاجايىپ پەزىلەت بار: بۇ ـ ئۇنىڭ ئىلمىي شەۋكىتىكە ئېگىلىكى، بۇ شەۋكەتنىڭ ئۇنىڭ ئەقلى ۋە ۋىجدانىنى باشقۇرغانلىقى.

نەۋائى ئەركىن ئىنسان دېگەندە بىلىملىك، دانا كىشىلەرنى كۆزدە تۇتقان. دانا كىشى دېگىنىمىز كىم؟ ھەقىقى تونۇغۇچى، بىلىم ۋە مەرپىەت چوڭقۇرلۇقى بىلەن دەريا سۈيىت ئادەم، ئىلىم ئادىمى ئۆچۈن مۇھىمى لاپ ئۇرماسلىق، تەمە ۋە مەنپەئەت كەينىدىن چاپماسلىقتۇر. ئىلىم تەپەككۇرنى يېڭىلايدۇ. ئادەملەر ئېڭىنى كونا چۈشەنچە، قالاق قاراشلاردىن خالاس قىلىدۇ. ئىلىم ئارقىلىق ئىسرىلەر قىيابېتى ئۆزگەرگەن، دەۋر ۋە زامانلار پەزىلەتتە ئىلگىرىلىگەن. بىلىم ـ چۈشىنىش زەمىنىتى، ئىزدىنىش بولىدۇر. شۇ مەنىدە نەۋائىنىڭ تۆۋەندىكى نەسىھەتلىرى تېخى كونىرىمىغان: «بىلمىگەننى سوراپ ئۆگەنگەن ئالىم، ئاز بىلىپ سورىمىغان ئۆزىنگە زالىم. ئاز ـ ئازدىن ئۆگىنىپ، دانا بولۇر، قەترە ـ قەترە يىغىلىپ دەريا بولۇر» ئاز ـ ئازدىن ئۆگىنىپ دانا بولۇشمۇ مۇمكىن. ئىلىمنىڭ بىرمۇ ساھەسى بويىچە ئالىي مەلۇماتلىق ئالىم بولۇشمۇ مۇمكىن. ئاندىن كېيىنچۇ؟ سەئدى شىرازى مۇنداق يازىدۇ:

ھەرچەند ئوقۇپسەن ـ بىلىمدانسەن،
ئەگەر ئەمەل قىلمايدىك، نادانسەن.
ئۇستىگە كىتاب ئارتىلغان ئىشەك ـ
يا ئالىم يا دانا ئەمەستۇر بىشەك.

نەۋائىمۇ بۇنداق بىلىمدىن نېپ كەلمەسلىكنى قەيت قىلىپلا قالماستىن، سەئدى پىكرىنى يانداپ «ئىلىمگە ئەمەل قىلمىغان ئالىم ـ ئۇستىگە كىتاب ئارتىلغان ئىشەككە ئوخشايدۇ» دەيدۇ.

توختام سۈنىڭ ئاقمىغىنىغا ئوخشاش، خۇي ـ پەيلى تۆۋەن بولغان ئەرزىمەس ئالىملاردىنمۇ ئەل ـ يۇرتقا ھېچقانداق نېپ تەگمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرىكەت پائالىيەتلىرىگە مەنمەنلىك، خۇشامەتكويلۇق، ئەمەلپەرسىلىك ھەۋىسلىرى سىڭگەن بولىدۇ. ئىلىم ئېڭ ئاۋۋال مەنىۋى ھۆرۈرلىنىشتۇر. ئۇلار مانا مۇشۇ ھۆرۈردىن مەھرۇم. شۇڭا ئۇلار يامانىنى ياخشىغا، ھارامنى ھالالغا چىقىرىشتەك دىيانەتسىزلىكلەردىنمۇ ھەزەر قىلمايدۇ. نەۋائى بۇنداقلارنى پاسىق ئالىملار، دەپ ئاتىغان. شائىرنىڭ تۆۋەندىكى ئەيىبنامە سۆزلىرى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى



رىنى ئاشۇنداق پاسىق ئالىملارغا قارىتىلغان دېيىش مۇمكىن:

قايسى جاھىلغە نەدامەت بولغاي، ئول ئالىمچە كىم،
ھەرنە بىلدى قىلمادى، ھەرنېكى قىلدى بىلمەدى.

دېمەك، بىلگىنىنى قىلمىغان، قىلغان ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلاپ يەتمىگەن ئالىم جاھىللارنىڭ جاھىلىدۇر. ئۇنىڭغا ياغدۇرۇلىدىغان لەنەت ھەر قانداق جاھىلغا ئېيتىلغان نەپرەت تاشلىرىدىنمۇ ئارتۇق بولىدۇ. ئالىملىق ـ ناھايىتى زور مەسئۇلىيەتچانلىقتۇر. ئالىمنىڭ زىممىسىدىكى ۋەزىپىسىنى ۋىجدانەن بېجىرمەسلىككە ھەققى يوق. كىمىكى ئىلىمنى ئەمەلگە ئېرىشىشنىڭ ۋاسىتىسى قىلسا، ئۆزىنىمۇ، خەلقنىمۇ يولدىن ئازدۇرىدۇ. ئىلىم ئەھلىنىڭ ئەمەل ۋە ئابروي ئۈچۈن پەسكەشلىككە قەدەم قويۇشى ـ ئۇنىڭ بىلىمسىزلىكىنىڭ يارقىن ئىسپاتىدۇر. بۇنداق ئالىمنى نەۋائى «ئۆلۈمتۈك» ئىت بىلەن تەڭلەشتۈرۈپ، ئۇنى «نىجاسەتنى يىپەك لىباس بىلەن ياپقان» ئادەم قىياپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. «ئالىم ئەگەر ئۆز يولىغا ئەمەل قىلسا، ـ دەيدۇ نەۋائى، ـ ئىلىمگە قاراپ ئىش تۇتسا، دۇنيانىڭ ھارام ماللىرىغا كۆز سالمىسا، بۇنداق ئادەمنى شەرەپ گۆھىرىنىڭ كانى دەپ بىل.» بۇنداق گۆھەر كانىدىن ئېينسان ئەقلى بېيىيدۇ. «جاھالەت ـ ئۆلۈمدۇر، بىلىم ـ تىرىكلىك» دېگەن گەپ بار. ئالىم شۇ تىرىكلىكنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن تىرىشىشى كېرەك. شۇ چاغدىلا جاھالەت يېڭىلىدۇ. شۇ چاغدىلا قالاقلىق ۋە جاھالەتنىڭ ئوغىلىق سۈتىنى ئىچىپ ئۇيقۇغا كەتكەنلەرنىڭ سانى كۈنسايىن ئازىيىدۇ.

ئىلىم ـ پىكىر مەدەنىيىتى، ئىلىم ـ ياخشىلىقتىن ئوزۇقلىنىش، ئىزگۈلۈككە ئىشەنچ، يامانلىققا باش ئەگمەسلىكتۇر. بىزنىڭ ئىلىمىمىز ھەر ۋاقىت ھايات بىلەن مۇستەھكەم ئالاقىدا بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدىلا بىزنىڭ تەپەككۇر گۈلشىنىمىزدە يېڭىدىن يېڭى چېچەكلەر ئېچىلىدۇ.

## ۋاپاسىزدا ھايا يوق

«ھەيرەتۇل ـ ئەبرار» دىكى ھېكايەتلەردىن بىرىدە تۆۋەندىكى ۋەقە ھېكايە قىلىنىدۇ: ئەمىر تۆمۈر كوراگان ھىندى ئىقلىمىنى فەتھى ئېتىشكە كىرىشكەندە، ھىندىستاندا قاتتىق جەڭ بولدى. ئۇنىڭغا غەلىبە چىراي ئاچتى. شۇ جەڭدە كۆپ قانلار تۆكۈلدى. قانچىلىغان كىشىلەرنىڭ باشلىرى كېسىلدى. ئاخىرى ئۆلۈم نۆۋىتى ئىككى بىچارە ئاشىق ـ مەشۇققە كەلدى. لېكىن سۆيۈشكەنلەر بىر ـ بىرىگە شۇنچىلىك ۋاپا كۆرسىتىشتىكى، ئاقىۋەتتە ئۇلارنى قەتل قىلىشنىڭ ھېچقانداق ئىلاجى بولمىدى. نېمىشقا دەمسىز؟ «ئەگەر مەقسىتىڭ باش كېسىش بولسا، ـ دەپتۇ يىگىت جاللاتقا، ـ ئۇنى قوي، مېنى ئۆلتۈر!» قىلىچ كۆتۈرلە ـ كۆتۈرۈلمەي «ياق، ئۇنى ئەمەس، مېنى ئۆلتۈر!» دەپ يالۋۇرۇپتۇ قىز. جاللات ئۇلارنىڭ قايسى بىرىنى ئۆلتۈرۈشكە تۇتۇنسا، ئىككىنچىسى: «ئالدىن مېنى ئۆلتۈر، ئۇ ھېچبولمىسا مەن ئۆلگىچە تىرىك تۇرسۇن!» دەپ ئەجەل تەلەپ قىلارمىش. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى شۇنداق تۈگەپتۇكى، بىر ـ بىرى ئۈچۈن جېنىدىن كېچەلىگەن بۇ ئىككى يارنىڭ ۋاپادارلىقى تۈپەيلىدىن جاھانگىر باشقىلارنىڭمۇ گۇناھىدىن كېچىپتۇ. دېمەك، ۋاپادارلىق ـ خالاسكارلىق، ۋاپادارلىق ـ ئۆلۈمدىنمۇ قۇدرەتلىك كۈچ. ۋاپا ئەھلى، ئۆزىنىڭلا ئەمەس، ئەل ـ يۇرتنىڭمۇ ئاسايىشلىقىغا پاسىباندۇر. تۆمۈر قانخورلۇق ۋە جاللاتلىقتا ئەيىبلىنىدۇ. لېكىن شۇنداق ئادەممۇ، ۋاپا ۋە ساداقەت كۆكسىگە تىغ سانجىمىغان. بىر جاللاتمۇ «جاھان چىمەنى ۋاپا گۈلى بولمىسا زىننەتسىز. كىشىلىك گۈلى ۋاپا پۇراقلىرىدىن مەھرۇم بولسا، ھېچ ھىد ـ بۇسسىز» بولىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن. ۋاپانى «ئىنسانىيەت تاجىغا زىننەت»، «ئېسىل ئۈنچە» ئورنىدا كۆرگەن. نەۋائى ھېكايىتىدە بۇ ۋەقە ئادىللىق ۋە خالىسلىق بىلەن تەكىتلەنگەن. بۇ ھېكايەت داستاننىڭ ۋاپا ھەققىدىكى سەھىپىلىرىدىن كېيىن بېرىلگەن. ئۇنىڭدا مانا مۇنداق قۇرلار بار:

ھەر كىشىگە قىلدى بىراۋ بىر ۋەفا،
مەخلەسى يوقتۇر كۆرۈبان مىڭ جەفا.

يەنى كىشى بىرسىگە بىرەر ۋاپا ـ ياخشىلىق قىلغان بولسا، ئۇنىڭ بەدىلىگە مىڭ جاپا كۆرگەن تەقدىردىمۇ ئۇنىڭدىن قۇتۇلالمايدۇ. دۇنيادا شۇنداق تۇيغۇلار باركى، ئۇلار ھەر قانچە قەدىرسىزلەنمىسۇن، زەررىچىمۇ ئەھمىيىتىنى يوقاتمايدۇ. شۇ تۇيغۇلارنىڭ بىرى ۋاپادۇر. نەۋائى ئاشۇ ھەقىقەتكە تايىنىپ ۋاپانىڭ ماھىيىتىنى دەلىللەر تىلى بىلەن ئېچىشقا كىرىشىدۇ ۋە كەينى ـ كەينىدىن ھاياتىي قىياسلارنى كەلتۈرىدۇ. مانا، دەرەخ، ئۇنىڭ شاخلىرى غىچ مېۋە. شۇ مېۋە تۈپەيلىدىن كىشىلەر ئۇنىڭغا تاش ئېتىشىدۇ. تاشلارنىڭ ئاز ياكى كۆپلۈكى مېۋىنىڭ مىقدارىغا باغلىق. بۇ ھادىسىنى ھەر كىم، ھەر خىل چۈشىنىپ، تۈرلۈك خۇلاسىلەرگە كېلىشى مۇمكىن. نەۋائى نۇقتىئىنەزەرىدە بولسا شۇ ئاددىي ۋەقە بىلەن «بىر ۋاپا» كۆرسىتىپ «مىڭ جاپا»غا دۇچار بولۇش ئوتتۇرىسىدا بىر ئوخشاشلىق بار. شائىر مۇنداق دەيدۇ:

نېچە سەمەر ساچماغ بولسا شاخ ئىشى،
كۆپرەك ئاتار تاش ئانى تەرگەن كىشى.

دەرھەقىقەت، مېۋىلىك دەرەخنىڭ شېخى قانچىلىك كۆپ ھوسۇل بەرسە، تەرگۈچى ئۇنىڭغا شۇنچە كۆپ تاش ئاتىدۇ. بۇ ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان دەلىل. كىتابخان ئۇنى ئۆزىچە مۇلاھىزە قىلىدۇ ۋە دەرەخ شېخىغا تاش ئاتقۇچىلار-نىڭ قىلمىشى (ۋاپاسىزلىق) بىلەن ھېچقانداق مىنىتسىز مېۋە بەرگەن دەرەخ شاخلىرىنىڭ ساخاۋىتى (ۋاپا تىمسالى) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ بەكمۇ چوڭقۇرلۇقىنى، ئۇنـ-سان تەبىئىتىدە ۋاپا قىسمەت تۆيغۇسىغا ئايلىنىشى زۆرۈرلۈ-كىنى ھېس قىلىدۇ. تۆۋەندىكى بەيىتتا ئەدەبى باشقا بىر قىياسى دەلىل ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

كان نەچچە بەزلى گۈھەرى پاك ئېتەر،
ئالغۇچى كۆپرەك يۈرەكىن چاك ئېتەر.

كان دەيمىز، كانچى دېيمىز، ئەمما بىز ئويلاپ كۆردۈقمۇ، «گەۋھەرى پاك» بەرگىنىگە قارىماستىن، نېمىشقا كانچى «كان» باغرىنى توختىماي چاك قىلىۋېرىدۇ. بۇ ئىنساپسىز-لىقمۇ ياكى بىر قانۇنىيەتمۇ؟ شامنىڭ تەقدىرىمۇ شۇنىڭغا بېقىن. ئۇ ئۆزىنى يورۇتقىنى يورۇنقان. لېكىن ئۆزى ئىگىسى ئۈچۈن ھەر قېتىم شامنىڭ بېشىنى ئۆزۈش بىر قائىدە:

شام يورۇتۇپ ئەۋ ئىچىيۇ تاشىنى،
ئەۋ ئىگىسى كۆيرەك ئۆزۈپ باشىنى.

ئەگەر ئالاھىدە ئېلىپ قارىسا، «ھەر كىشىگە قىلدى بىراۋ بىر ۋەفا، مەخلىسى بوقتۇر كۆرۈبان مىك جەفا» سۆزلىرى ئوقۇغۇچىدا قانداقتۇر ئېغىر ۋە قايغۇلۇق كەيپىيات تۇغدۇ-رىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەيىتتا نېمىدۇر ئۆزگىرىدۇ. شۇ «نېمىدۇر» كىتابخاندا «جاپا»، «ۋاپا» دىن ھېچقاچان غا-لىب كېلەلمەسلىكىگە ئىشەنچ پەيدا قىلىدۇ.

ۋاپادار ـ گۈھەرلىك كان، جاپاكەش ـ كانچى. ئەلۋەتتە تەمەخور ۋە ئاچكۆز كانچى ئەمەس، «كان» بو-لۇش شەرەپ. شامدا نېمە گۇناھ؟ يورۇقلۇققا مۇھتاج ئۆزى ئىگىسى ئۇنىڭ بېشىنى تىنىمسىز ئۆزۈپ تۇرسا. بۇ قىياس-لارسىز نەۋائىنىڭ ۋاپاغا دائىر ئىلگىرى سۈرگەن پىكىرلىرى شۇلىسىز چىراغقا ئوخشاپ قېلىپ، كىتابخان قەلبىدە يارقىن تەسىرات قالدۇرالمىغان بولاتتى. نەۋائىنىڭ تەلقىنىدە ۋاپا-نىڭ ئالىي باسقۇچى ھاياتنا ئادەمنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ يار تېپىشى ۋە ساداقەتلىك ياشىشىدۇر. ئەكسىچە:

يارگى ئايىنى ۋەفا بوق ئاڭا،
شام كەبدۇركى، زىيا بوق ئاڭا.

ۋاپاسىزلار نۇرسىز شامغا ئوخشىسا، ۋاپادار يار ئۇنىڭ تەتۈ-رى، ئۇ ئۇمىد ئاپتېپى. يەككە ـ يېگانە ئادەم ب د لسا ئاپتاپسىز ز بارلىققا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ دىل ئۆيىمۇ بىرياقتا قىيسايغان، گويا ئۇ بىرلا تۆۋرۈكلۈك لەمپە. ۋەھالەنكى، يالغۇز تۆۋرۈك ھېچقاد د اق ئۆيىنى تۇتۇپ تۇرالمايدۇ. ئىنسانغا ئەگەر پەلەكتىن خار ـ زارلىق ۋە قىيىنچىلىق چۈشسە، بىر نەپەس «ئىزھارى دەرد» ئېيتىش ئۇچۇنمۇ بىر غەمخور كېرەك. «زامانە خەنجىرىدىن يارا» بولغان كۆڭۈل مەلھىمىمۇ سېنى چۈشىنىدىغان يارىدۇر.

ھەرنە بېتەر دەھر مەلالى ئاڭا،
ئەيلەگەي ئۆز كۆڭلىنى خالى ئاڭا.

يارسىز ئادەم ـ دىلى مەجرۇھ ئادەم. بالا تىغلىرىدىن ئۇنىڭ كۆڭلى ھەمىشە تىلىنغان. «دەرد ئۇنى بىردەمدە ھالاك» قىلىشى مۇمكىن. نەۋائى ئاشۇ پىكىرلىرىدىن چوڭ بىر خۇلاسە چىقىرىپ مۇنداق دەيدۇ:

بەس، كىشىگە ئۇمر خۇشى يار ئىمىش،
ئۇمر دېگەن يارى ۋەفادار ئىمىش.

بۇ سۆزلەر كۆڭۈلدە ناھايىتى بۇرۇن مۆھۇرلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر ئىدراك قىلىنىشى كېرەك. مانا شۇ چاغدىلا يۈرەك ھاۋايى ۋە ئۇنىڭچى ھېسلاردىن شۇنچە تېز تازىلىنىدۇ. ئادەم ئۆزىنگلا ئەمەس، ئۆزگىنىگمۇ تەقدـ-رىگە مەسئۇل بولۇشنى كېرەك. تەخمىنى ۋە چالا تەسەۋ-ۋۇرلار تۇزىقىغا چۈشۈپ، ئۆمرىنى پۈشايمان شاماللىرىغا ئۇچۇرماسلىق لازىم. ئەكس ھالدا يالغۇزلۇقتا مانا بۇنداق كېلىشمەسلىكلەر يۈز بېرىدۇ:

ھەر كىشى ئالەمدە ئېرۇر يارسىز،
بىر سەدەمدۇر دۇررىئى شەھۋارسىز.

نەۋائى دەللىلىرىدە يەنە داۋام قىلىدۇ: «كىشى يالغۇز ئۆزى بولسا، ئۇنىڭ ھۇنىرىمۇ بولمايدۇ. يالغۇز ئادەم ئارزۇسىغا يېتەلمەيدۇ. ئاخىر بىر قولدىن چاۋاك چىقمىنىنى كىم كۆر-گەن! بۇركۈتنىڭ بىر قانىتى سۇنسا، ھەر قانچە تېز ئۇچـ-سىمۇ، بىردەملا ئۇچالايدۇ. تاش بىلەن چاقماق تاش بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلمىسا، بىر ـ بىردىن يېراق تۇتۇلسا، ئۇلار-نىڭ ئارىسىدىكى مۇساپە، يەنى پېراق ئىككىسىنىلا قاراڭغۇدا قالدۇرىدۇ.»

توغرا، نەۋائى ئوقۇغۇچىغا بىر قانىتى سۇنغان بۇر-كۇت پەرۋازىنىڭ ئەھۋالىنى چۈشەندۈرمەكچى ئەمەس. شا-ئىرنىڭ مەقسىتى: ھاياتىي قىياسلاردا ئالەمدە تەنھا ياشاش مۇشكۈللۈكىنى مەنتىقە جەھەتتىن دەللەشتۇر. لېكىن بۇ قۇرلاردا پىكىرلا ئەمەس، ماددىي ـ جىسمانىي مەنزىرە ۋە خاراكتېر بار. بۇنداق پارچىلارنىڭ غايىۋى ـ ئىستېتىك قىممىتى شۇنىڭدىكى، ئۇلار ئوقۇغۇچى تۆيغۇلىرىنى جانسىز كىتاب سەھىپىلىرىگە «مخلاپ» قويمايدۇ، بەلكى ھايات، تۇرمۇش ۋە تەبىئەت ھادىسلىرىگە جەلپ قىلىدۇ. نەۋائـ-نىڭ تەرىپلىرىدە ۋاپا «يارلىشى پاك» ھەم «شۇنداق

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى



سۆيۈملۈككى» . ئۇنىڭ تازا كۆڭۈلدىن باشقا مەنزىلىمۇ، ئۇلپىتىمۇ يوق. ۋاپادارلىق - پاكىزلىك. ۋاپا - روھىي بىغۇبارلىق، دىلىڭ ساپلىقى. لېكىن مۇنداق سۈپەتلىك ئادەم بەكمۇ ئاز. «بولسىمۇ ئۇنى تېپىش ئاسان ئەمەس» . دەيدۇ نەۋائى. شائىرنىڭ ئەڭ چوڭ ئېپسۇسلىرىدىن بىرى مانا شۇنىڭدا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ «گۈل ئىزدەپ» كۆڭلىنى تىكەنلەرگە تىلدۇرغانلىقى، كىمگە جان بېغىشلىغان بولسا، ئۇ ئۇنىڭ جەۋر - جاپاسىدىن يانمىغانلىقىنى ھەسرەت بىلەن بايان قىلىدۇ:

ئالەم ئەھلى بۆھتادۇرلار، ئالارنىڭ مەيلىدىن،
ئەي كۆڭۈل، بولساڭ، ۋەفا ئايىنىدىن ئاگاھ قايت.

نەۋائى كۆپ شېئىرلىرىدا «ئالەم ئەھلى» نىڭ بۇ ۋاپاسالىقتا كۇن كۆرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭچە ۋاپاسالىق كىشىلەرنىڭ ئۆمرى ئالاھىدە تېزلىكتە ئۆتىدۇ. ئۇنى شائىر تاڭ شامىلىغا ئوخشىتىدۇ.

نەۋائىنىڭ «ۋاپا» تەقدىرىگە قانتتىق كۆيىنىشىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى بار. بۇ «خۇددى ھاياغا ۋاپا باغلانغىنىدەك» ۋاپانىڭ ھاياغا دائىمى چېتىشلىقىدۇر، «ھەر بىر كۆڭۈلگە ۋاپا نۇرىنىشار ئىكەن، - دەيدۇ شائىر، - ھاياموُ جايلىشىدۇ، ھاياسىزلىق نېمە؟ ھاياسىزلىق - نومۇسىنى تەقەززالىش، ئۇياتسىزلىقىنى ئادەت قىلىشتەك يۇزسىزلىكتۇر. ھايا ئىنسانىنى ھايۋاندىن قانچە يىراقلاشتۇرسا، ھاياسىزلىق ئۇنى تېلسىز مەخلۇقلارغا شۇنچە يېقىنلاشتۇرىدۇ. ھاياسىز ۋە بۇۋاپا ئادەملەردە غۇرۇر ۋە پاراسەت بولمايدۇ. ئۇلار ھالال كىشىلەر قەلبىنى قان قىلىدۇ، نەۋائى ئۇلار ئەسەرلىرىدە: «دەۋر بۇۋاپالىرى جەۋرىدىن داد، زامان بەھايالىرى زۇلمىدىن پىغان ۋە پەريادا! دۇنيا تۆرەلگىنىدىن بۇيان ھېچكىم بۇ ئوتتا مەندەك ئۆرتەنمىگەن، بۇۋاپالىق باشلانغىنىدىن بۇيان ھېچكىم بۇ يالقۇندا مەندەك كۆيمىگەن، زامان كىشىلىرى بۇۋاپالىقىدىن باغرىمدا تىكەن، دەۋر ئادەملىرى بەھايالىقىدىن كۆكسۈمدە تۆگۈن،» دەپ ناۋا قىلىدۇ.

شۇنداق، بۇۋاپالىق - جاپاكارلىق. ئۇ ئىنسان يۈرىكىنى ئەلەمگە تولدۇرىدۇ. ئۇ ئادەمنى ئادەمدىن بىراقلاشتۇرىدۇ. مېھر ۋە ئىشەنچنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىدۇ. ھاياسىزلىقچۇ؟ ئۇ - كاساللىق كۈشەندىسى. ئۇنىڭ زالىم ۋە بىرگىنچىلىكلىكى شۇنىڭدا. نەۋائى ئېتىقادىدا ۋاپا بولى - بۇ، ھايات ۋە ئادەمىيلىك يولى. ئۇ يولدىن ئادىشىش - ئىنسانىيلىقتىن ئادىشىش ھېسابلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلۇغ شائىر «خەمسە» داستانلىرىدا ۋاپا ۋە ساداقەتنى ئۇلۇغ بولمىغان ۋە شۇ پەزىلەتلىرى بىلەن زادى ئۆلمەيدىغان پەرھات ۋە مەجنۇن، لەيلى ۋە شىرىنگە ئوخشاش ئاجايىپ قەھرىمانلار ئوبرازلىرىنى يارىتىغانىدى. ھەققىي شائىرلار ۋاپا جارچىلىرىدۇر. ئۇلار ۋاپا بىلەن سىردىششىنى ياقتۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ دانىشمەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ:

ۋافا قىلسا كىمكى، تاپار ئۇ جەفا،
تىلەرمەن سورىقلاپ سېنى مەن ۋافا.
ۋافا، ماڭا ئېيتچۇ ساڭا كىم توبار،
بېرى كەل، سىر ئېيتاي، قىلىپ جان پىدا.

دەپ يازغانىدى. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بۇ ماۋزۇدىكى ئۆلمەس بېيىتلىرىمۇ ئەنە شۇنداق ئىستەكتىن تۇغۇلغان.

**نەپسىنى يەڭمەك - مەردلىك ۋە شىجائەت**

شەرق مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تەرىپلىرىدىن قارىغاندا، ھاياتلىق دۇنيالىسىدىكى جانلىق نەرسىلەر ئۈچ تۈرلۈك سۈپەتكە ئىگە. بۇلاردىن بىرى - شەيتانىي، ئىككىنچىسى - ھايۋانىي، كېيىنكىسى - مەلەكانىي، يەنى ساپلىق ۋە پاكىزلىك سۈپىتى. ئىنسان شۇ ئۈچ سۈپەت ۋە قۇۋۋەتنىڭ بىرلىكىدىن يارالغانمىش. كىمنىڭ ۋۇجۇدىدا ھايۋانىي ھېرىسلار غالىبلىق قىلسا، ئۇ ئەلۋەتتە تىلسىز مەخلۇقلارغا يېقىن بولىدۇ. شەيتانىي خىسلەتلەر كۈچلۈك بولسا ئىبلىسىتىن پەرقى بولمايدۇ. مەلەكانىيلىق ئۈچۈن قايغۇرسا ئادەم پاك تەبىئەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇ گەپلەرگە تولۇق ئىشەنمەسلىكىمۇ مۇمكىن. لېكىن باشقا بىر ھەقىقەتتىن شۇبھىلىنىشكە بولمايدۇ: ئۇ بولسىمۇ نەپس تۈزىقىدىكى كىشىلەرنىڭ ھايۋانغا ئايلانغانلىقى، ياكى يەردىكى شەيتانەڭ كۈن ئۆتكۈزگەنلىكى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈشتىكى ئالىم، سەنئەتكارلار نەپسىنىڭ ئەڭ خەتەرلىك دۈشمەن ئىكەنلىكىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىشقان. نەپس - ئىنسان ئىچىدىكى ئاپەتلىك دۈشمەن. ئۇ ئادەمنى ئىچىدىن يەمىرىش ۋە پارچىلاشقا قادىر، نەپس غالىب كەلگەندە تىرىكچىلىك ۋە ئۆمۈر تەشۋىشى بىلەن مەقسەتنى ئايلىنىپ، ئىزگۈ خىياللارنىڭ ئورنىنى مەنپەئەتپەرسلىك مەيىللىرى ئىگىلەيدۇ. بۇ - ياشاشنىڭ ئەڭ پەس شەكلى. ئەمما قانچىدىن - قانچە كىشىلەر شۇنداق ياشاشقان ۋە ياشاۋاتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ يازىدۇ:

ئاۋام قايغۇسى بارچە قارىن ئۇچۈن،
ئادەم تەشۋىشى بارچە بوغزى، ئۇچۈن.
تالاي خەلق ئۆلۈپ كەتتى نەپسىنى دەپ،
قارا يەر تېگىدە ياتۇرلار پۇتۇن.

ئىنسان قورساق قايغۇسىغا كۆمۈلۈپ، ئۆز نەپسىنى دەپ «قارا يەر تېگىگە» كۆمۈلۈش ئۈچۈن تۇغۇلامدۇ؟ ياق، بولمىسا نەۋائى: قارىنىڭ بىلەن بولغان دوستلۇقتىن

كەچ، «نە ئۈچۈنكى ئەر ئوغلىغا قارىن دۈشمەندۇر»، دەپ يازماس ئىدى. لېكىن نەپس ئۇنى شۇ بەختسىزلىككە گىرىپتار قىلىشى مۇقەررەرلىكى، دانىشمەن يۈسۈپ خاس هاجىپ سۆزلىرىدىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئىبنى سىنا رۇبائىلىرىدىن بىرىدە مۇنداق دەيدۇ:

دۇنيا، مەنسەپ دېمە، ئۇچما جىلۋىگە،
دوستلاردىن ئاجراپ هەم ياۋ بېشىنى يەنچ.

بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلۇۋاتقان ياۋ ـ نەپس. ئىبىن سىنا هەر نېمىدىن، هەتتاكى دوستلۇقتىن كېچىپ بولسىمۇ شۇ دۈشمەننىڭ بېشىنى يانجىشقا چاقىرىۋاتىدۇ. چۈنكى، تۇرمۇشتا نەپس هۆكۈمرانلىقى يېمىرىلسە مەنسەپپەرەسلىك، ئابروپپەرەسلىك، مال ۋە دۆلەتكە هېرىسمەنلىك ئىللەتلىرى ئۆز ـ ئۆزىدىن يوقىلىشقا باشلايدۇ. هاياتتا شۇنداق تۇراقسىز زاتلار باركى، ئۇلار ئۈچۈن دوستلۇق شۇنچىكى گەپ. ئۇلار دوستىنىڭ شەخسىيىتىگە ئەمەس، دوستلۇق نىقابىدا ئۇنىڭ مەنسەپ ياكى بايلىقىغا باغلىنىدۇ. بۇمۇ نەپستىن تۇغۇلغان بىر خىل چاكىنىلىق. ئىبن سىنانىڭ پىكىرلىرى ئاشۇنداق ساختا دوستلارنىڭ ماهىيىتىنى ئېچىپ بەرگەنلىكى بىلەنمۇ قىممەتلىك. ئەلۋەتتە، دوستلۇق مەنىۋىي يېقىنلىقتىن باشقا هېچنەرسىگە تايانمايدۇ ـ دە!

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ قارىشىچە، تۈركىي شېئىرىيەتتە نەپس ۋە نەپسانىي هېسلارنى ئۆزىگە خاس ئىزچىللىقتا تەنقىد قىلغان شائىرلاردىن بىرى ئەهمەد يەسەۋىدۇر. يەسەۋىنىڭ پىكرىچە، نەپس «ياۋايى قۇشتەك قولغا قونماس» بىر نەرسە. ئەمما قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۇنى قولغا كەلتۈرمەك كېرەك. بۇ قۇش ئۆزى خالىغانچە پەرۋاز قىلىۋەرسە، كىشىنى كۈندىن ـ كۈنگە توغرا يولدىن ئازدۇرۇپ، كۈتۈلمىگەن پالاكەتلىكلەر قاينىمىغا ئاپىرىپ تاشلايدۇ. ئاقىۋەتتە بولسا:

نەپس يولىغا كىرگەن كىشى رەسۋا بولۇر،
يولدىن ئېزىپ، تېيىپ ـ توزۇپ گۇمراھ بولۇر.
ياتسا، تۇرسا شەيتان بىلەن هەمراھ بولۇر ...

دېگەندەك بولىدۇ. شائىر نەپس بەندىلىرىگە قارىتا: «نەپسىڭنى يىغ، ئەي يارىماس ئىنسان» دەپ مۇراجىئەت قىلىدۇ. يەسەۋىدە يەنە مۇنداق مىسىرامۇ بار:

نەپسىم ئۈچۈن يۈرەر ئەردىم ئىتتەك كېزىپ.

مانا، نەپس ئادەملەرنى نېمە كويلارغا سالمايدۇ ـ هە! هەقىقەتەنمۇ نەپس غەليانى ئۇششاق ـ چۈششەك غەرەزلەر ئىنتىلىشىدە خۇددى ئىتقا ئوخشاش سوكۇلداش تەلۋىلىكى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى بولسا پەقەت پۇشايمان ۋە ئارمان. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەهمەد يەسەۋىنىڭ تۆۋەندىكى تۆتلىكى ئىبرەت ئاهاڭىدا ئېيتىلغان:

ۋادەرىغا ئارمان بىلەن ئۇمرۇم كەچتى،
نەپسىم مېنى تۇغيان قىلدى، هەددىدىن ئاشتى.
جانىم قۇشى پەرۋاز قىلسا، رۇهىم قاچتى،
غافىل يۈرگەن ئۆمرىن يەلگە ساتار، دوستلار.

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەپسكە بولغان مۇناسىۋىتى ئىبنى سىنا بىلەن ئەهمەد يەسەۋىنىڭكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

ئۇمۇ ئادەم ئۈچۈن ئۆز نەپسىدىن دەهشەتلىكرەك رەقىب بولمايدىغانلىقىنى كۆپ ئورۇنلاردا تەكىتلەيدۇ. نەپس قاراملىقى بىلەن دۈشمەننى بەند قىلىشنى مەردانىلىق سانىمايدۇ. ئۇنىڭچە مەردلىك ۋە باتۇرلۇقنىڭ هەقىقىي يولى مانا مۇنداق:

بولۇپ نەفسىڭگە تابې، بەند ئېتەرسەن تۈشسە دۈشمەننى،
ساڭا يوق نەفستەك دۈشمەن قىلا ئالساڭ ئانى قىل بەند.

نەپس شۇنداق بىر نەرسىكى، تەمە قىلىشتەك مۇشۇنداق ئاددىي بىر ئىشتىمۇ كىشىنى چالغىتىشقا باشلايدۇ ۋە بارا ـ بارا كىشى يېمەك ـ ئىچمەك هۈنەرۋىنى دەرىجىسىگە يېتىپ قالىدۇ. «نەپس بالاسىغا ئۇچرىغان ئادەمنىڭ يېيىشتىن باشقا هۈنىرى يوق» دەيدۇ نەۋائى. تاماق بالاسى بىلە بىللە كېلىدىغان يەنە باشقا خىرىسلارمۇ بار، بۇلار: ئاچكۆزلۈك، تەكەببۇرلۇق، خۇشامەتگۈيلۇق، مەنپەئەتپەرەسلىك. نەۋائى مەنپەئەتپەرەسلىك هەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەنپەئەتپەرەسلىك ـ ئەقىلنىڭ ئەمرىگە بويسۇنمايدۇ، شەيتاننىڭ بۇيرۇقلىرىنى بىجا كەلتۈرۈپ چارچىمايدۇ. ئۆز نەزەرىدە ئۆزى دانا ۋە چېچەن. ئۇنىڭ هەر بىر بولمىغۇر ئىشى ئۆزىگە گۈزەل ۋە ئېسىل كۆرۈنىدۇ» مەنسەپ ۋە چوڭچىلىقنى ياقتۇرۇش ئادىمىيلىك تەلەپلىرىگە كىرمەيدۇ. ئەمما شۇنىڭغا قارىماي ئىنسان مەرتىۋىگە ئىنتىلىدۇ، كېرىلىدۇ. خاندەمىر «مەكارىمۇل ئەخلاق» ئەسىرىدە نەۋائىنىڭ خوجا شەهابىددىن ئۇ بەيدۇللاغا پۈتكەن مەكتۇپىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. بۇ خەتتە مەنسەپ مەستلىكى ۋە تەكەببۇرلۇق نەپس قىلمىشلىرى شەرهىيلەنگەن: «هۈرمەتلىك بۇرادەر ۋە سۈيۈملۈك پەرزەندكە! مۇشتاقلىق سالامىنىڭ ئاداسىدىن سوڭ مەلۇم قىلىمىزكى، ئىنساننىڭ مەرتىۋە هەم ئۇلۇغلۇقنى سۆيۈشى ئۇنىڭ تەبىئىتىدۇر. مەنسەپنىڭ خاسىيىتى ـ غەپلەتنى ئارتتۇرىدۇ ... بۇنداق كىشىنىڭ ـ يەنى مەنسەپ ئادىمىنىڭ هوشيار بولۇشى بەكمۇ قىيىن. ئۇ بەزىدە ئەقىل كۈچى بىلەن ئۆزىنى تۇتۇپ ئالسىمۇ، بىراق مەنسەپ مەستلىكى ئۇنى ئۆز هالىغا قويمايدۇ. هەق-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى



قەتەن شۇ مەستلىك چېغىدا تەقدىرنىڭ ئىنتىقام ئالىدىغانلىقى رەھىمسىزلىكى ۋە تەقدىر ياراتقۇچىسىنىڭ ئادالەتلىك ھاكىم ئىكەنلىكى ئۇنىڭ ئېسىگە كەلمەيدۇ ... دېمەك، نەپسى پاك ۋە ئەقلى ساپ كىشى بۇ مەستلىكلەردىن ئۆزىنى بىھۇش قىلماسلىقى، ئۆزىنى چوڭچىلىق ۋە بىلەرمەنلىككە سالماسلىقى، زۇلۇم كۆرگەن دەردمەنلەرنىڭ ھالىغا بېقىشى كېرەك» ئىنساننىڭ ئانىدىن تۇغۇلۇشى ـ پاكلىق. لېكىن يىللار ئۆتۈپ، ياش چوڭايغانسېرى ئىنسان كۆڭلىدىن پەس ھېس ـ تۇيغۇلار ئورۇن تالىشىدۇ. مەسىلەن، پۇل، مەنسەپ ۋە مەئىشەت خىرىسلىرى. ئادەم ئۇلارنى تۇگىتىدىغان، ئۇلارنى بەرھەم تاپتۇرىدىغان چارىلار ئۈستىدە ئويلىنىشى كېرەك. بۇ بىرىنچى نۆۋەتتە، كىشىلەر قېنىنى قىزدۇرغان نەپس ھاۋاسىدىن روھنى پاكلاشتۇر. نەپس ئەمرىگە باغلانغانلاردا ھېچقاچان مەنىۋى ئاسايىشلىق بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ قەلبىگە تېشىدىن ئەمەس، بەلكى ئىچىدىن بىر ئازابلىق تىغ دائىمى سانجىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى تىرىك ھېسابلىشىدۇ، ئەپسۇسكى، خىرىس ئۇلارنى ھالاك قىلغان بولىدۇ. خىرىستىن خاراب بولغانلار خەلق ھاياتىنىڭ روناقىغا قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان كىشىلەردۇر. نەۋائى بۇ پاجىئەنى ناھايىتى چوڭقۇر دەرد بىلەن ئىدراك قىلىپ، ئەستىن چىقمايدىغان ھۆكۈمنى يېزىپ قالدۇرغان:

تا ھىرىسۇ ھەۋەس خىرمەنى بەرباد ئولماس،
تا نەپسۇ ھەۋا قەسىرى بەر ئۇفتاد ئولماس.
تا زۇلمۇ سىتەم جانىغا بىداد ئولماس،
ئەل شاد ئولماس، مەملىكەت ئاباد ئولماس.

بۇ رۇبائىدا ئاچكۆزلۈك ۋە خىرىس قارىلىنىدۇ. نەپس ۋە كىبر قەسىرلىرىنى غۇلاتماسلىق پاش قىلىنىدۇ. ئەمەلدارلارنىڭ زۇلۇم ۋە سىتەمكارلىقلىرىنى بېڭىش باش ۋەزىپە قىلىپ قويۇلىدۇ. بۇلار تۈگىتىلمىسە، ھېچقانداق ۋاقىتتا ئەل شات، مەملىكەت ئاۋات بولالمايدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ.

دېمەك، ئەل شادلىقى بىلەن مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىقىنى كۆزلىگۈچى ھەر بىر كىشى «نەپسى ھاۋا قەسىرى»نى غۇلىتىشنى ئۆزىدىن باشلىشى لازىم. ئۇ توقايدىكى شىرنى بېڭىش شىجائىتىگە ھەۋەس قىلماي، ئەكسىچە «نەپسى ئىتنى»، «زەبۇن» قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈشى كېرەك. نەپس ئىتىنى مەغلۇپ قىلالىغان ئادەم ئىچىدىن كۆيۈپ ۋە پارچىلىنىپ ياشىمايدۇ، ئۇ شەخس سۈپىتىدە ئۆز قىممىتى ۋە پۈتۈنلۈكىنى تاپىدۇ.

بىز نەۋائى شېئىرلىرىدىن روھنىڭ بىرىنچى دۈشمىنى نەپس ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. نەپستىن غالىب كەلگەن روھ ـ قۇدرەتلىك روھتۇر. بىز يۇقىرىدا «نەپسۇ ھەۋا قەسىرى»نى غۇلىتىشنى ھەركىم ئۆزىدىن باشلىشى، ئاندىن باشقىلاردىن تەلەپ قىلىشى كېرەكلىكى ھەققىدە سۆزلىگەنىدۇق. خوش، بۇنىڭغا قۇدرەت يەتمىسىچۇ؟ ئاجىزلىق ئۈستۈن كەلسىچۇ؟ مەنىۋى قۇدرىتى تەڭداشسىز بۇيۇك شەخسلەر بۇنىڭغا ھېچقانداق ئىككىلىنىپ تۇرماستىن، ئۆز پىكرىنى توپتوغرا ئېيتىشقان. بابۇر ئەنە شۇنداق قۇدرەتلىك شەخس، مانا ئاڭلاڭ:

ئۇمر غەفلەت بىلەن ئۆتكۈرمىشمەن،
نەپس بۇيرۇقى بىلەن بارمىشمەن.

شائىر ئۆمرىنىڭ غەپلەت ۋە «نەپس بۇيرۇقى» بىلەن ئۆتكەن پەيتلىرىنى ئويلاپ «دەردۇ ئەلەم»گە تولىدۇ. «نەپس ئىلكىدە زەبۇن» ھالەتلىرىدىن دىلىغا ئۇيات ۋە ئارمان ھېسلىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىدۇ.

بۇنې ئومرۇ بۇ نې بەلالىغدۇر،
بۇ نې تەۋرۇ نې يۈز قەرالىغدۇر.

دەپ نادامەت چېكىدۇ. مانا شۇ ئۇچۇقلۇق ۋە پەۋقۇلئاددە توغرىلىققا ئېرىشمىگەندە بابۇر «شەھۋەتۇ نەپس» نىڭ دۈشمەنلىكىنى تەن ئېلىپ، «دۆلەت ئۈچۈن كۆڭۈلنى زار ئەتمە، ئىززەت ئۈچۈن ئۆزۈڭنى خار ئەتمە» دېمىگەن بولار ئىدى.

نەپسنىڭ كەسپىدۇر ھەۋايۇ ھەۋەس،
روھ ئەلىدەدۇر بۇلار يارىماس.

دەيدۇ بابۇر. نېمىدېگەن دانا پىكىر! بۇ پىكىر نېمىشقىدۇر ئابدۇللا ئارىپوۋنىڭ «روھىم» شېئىرىدىكى «روھىم، سەن ۋۇجۇدنىڭ غېمىنى بېمە» دېگەن قۇرىنى ئەسلىتىدۇ. بەلكى بۇ ئادەمنىڭ ئۆز نەپسىنىڭ ھاۋايۇ ھەۋەسلىرىدىن ئۆزىنى ئازاد قىلىشى توغرىسىدىكى ئەڭ بېڭى، ئەڭ مۇنەۋۋەر پىكىردۇر. بەلكى ئۇ يەسەۋى، نەۋائى ۋە بابۇر ... غا ئوخشاش ئۇلۇغلار شېئىرىيىتىگە بولغان مېھرۇ ئىخلاس شاراپىتىدىن تۇغۇلغاندۇر. بولمىسا ئابدۇللا ئارىپو:

نەپس بىلەن دۇنياغا دىل بەرگەن پاسىقلار، شۇبۇ كۈن،
يەسەۋى خاك پايىدىن ئەيلەپ ئېلىڭ تۇمارلار.

دەپ يازارمىدى؟ دېمەك، نەۋائىنىڭ ئومۇمىي ئىنسانىي غايىلىرىگە سادىق بولغان شائىرلار قەلبىدە يۈكسەك ۋە سولماس روھ ئۈچۈن ھاياتىي جاۋابكارلىق تۇيغۇلىرى ھەمىشە نۇرلىنىپ تۇرغان.

## نادانلىق ـ ياۋۇزلۇق

قەدىمكى يونان پەيلاسوپى سوقراتنىڭ ئېيتىشىچە: دۇنيادا بىرلا ئىزگۈلۈك بار. بۇ ـ بىلىم، بىرلا ياۋۇزلۇق

بار، بۇ ــ نادانلىق. دەرھەقىقەت، شۇنداق. دۇنيادا قانچە-لىك ئىزگۈلۈك ۋە ئالىيجانابلىق بولسا، بۇ ئالدى بىلەن بىلىم مېۋىسىدۇر. ھەممە جاھالەت، پەسلىك ۋە رەزىللىك-لەرنىڭ ھەممىسى نادانلىقتىن باشلىنىدۇ. جاھاندىكى ھەم-مە سەلتەنەت قاتىللىرى ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا نادانلاردىن پايدىلىنىپ كەلگەن. «نادان دوستنى دوست سانىغا كىر-گۈزمە، شۇڭا ئەقىل شامنى ئۇنىڭ بەھۇدە ئېپسانسى بىلەن ئۆچۈرمە» دېيدۇ ئەلىشىر نەۋائى. راست، بۇنداقلار-نى ئادەملەر قاتارىغا قوشماقنىڭ ئۆزى نادانلىق بەلگىسى. بىز ئادەتتە ئوقۇشقا قىزىقمايدىغان، ساۋاتى بوشراق كىشى-لەرنى نادانلار دېيىشكە مايىلمىز. بۇ توغرا ئەمەس. قەدىم-كى كىتابلاردا: «پايدىلىق ئىلىم بىلەن مەشغۇل بول، پايدىسىز ئىلىمدىن ئۆزۈڭنى تارت» ، ــ دېيىلگەن. خوش، ئىنسان ئۆچۈن ئەڭ نەپلىك بىلىم نېمە؟ ئۆزلىرىنى ئاقىل ھېسابلاپ يۈرگەن بىلىمدانلارغا شۇ سوئال بىلەن مۇراجە-ئەت قىلىپ كۆرۈڭ، ئۇلارنىڭ يۈزلىرىدە دەرھال بىر خىل بىچارىلىق ئالامىتى پەيدا بولغانلىقىنى كۆرىسىز. بەلكى ئۇلار ئابدۇللا ئارىپوۋ ئېيتقاندەك: «ھەدىسۇ ھېسابتىن» زادى ئاداشمايدىغان باشلىرىدا «ئەلجەبر ئۇسۇلى ئويۇپ كەتكەن» كىشىلەردۇر. لېكىن ئۇلاردا ئاساسىي بىلىم يوق. بۇ ۋەتىننىڭ سۆيۈشى ئىلمى. ئەشەددىي نادانلار ۋەتەننده ۋەتەنسىز بولۇپ، بۇنداقلاردىن ھەر قانداق رەزىللىكنى كۈتۈش مۇمكىن. دەل مۇشۇنداق نادانلار ئۆز ۋاقتىدا ئېنى سىنادەك بۇيۇك زاتلارنىڭ روھىنى ئېزىپ، ئۇلارنى ئازابلا-غان. ئېنى سىنا مۇنداق يازىدۇ:

ئۆزىنى دانا بىلگەن بۇ ئۇچ ــ تۆت نادان،
ئىشەك تەبىئىتىنى قىلۇر نامايان.
ئۇلارنىڭ توپىغا قوشۇل ئىشەك بول،
بولمىسا كاپىر دەپ قىلشار ئېلان.

نادانلىقنىڭ ئۆز ئىقلىمى بار، ئۇنىڭدا روھى خۇنۇك، ئەقلى مەجرۇھ، پەيلى بۇزۇقلار كۆپىيىدۇ. ھەممە دەۋرلەردە نادانىنىڭ راھىتى دانانىڭ كۆلپىتى بولغان. پۇرقەت «ئەيش-نى نادان سۈرۈپ، كۆلپەتنى دانا تارتىدۇ» دەپ نېمىدېگەن توغرا ئېيتقان ــ ھە؟ مەنمەنلىك نادانلىقنىڭ بىر چوققىسى. بۇ چوققىغا چىققان ئادەم، زېمىنىنى ئونتۇيدۇ. شائىر توغرا ئېيتقان: «بۇ ھاياتتا دانا تۇپراق، نادانلارنىڭ كۆكسى يۇكسەك» ئەھمەد يەسەۋىنىڭ نادانلىق پاجىئەلىرىنى ئې-چىپ بېرىدىغان ھېكمەتلىرى ناھايىتى كۆپ. ئۇلاردىن بىرىدە ئوقۇيمىز:

دۇنيادارلار مالنى كۆرۈپ ھەۋا قىلۇر،
مەنمەنلىكىدىن ئول دەۋايى خۇدا قىلۇر. ...

بۇنداقلاردىن قانداقمۇ بەزمەسلىك ۋە نەپرەتلەنمەسلىك مۇمكىن؟ يەسەۋى ھەسرىتى چەكسىز شائىر. ئۇ ئەل ئارە-سىدا مېھرى ــ شەپقەت تۇغقۇچ كېتىۋاتقانلىقىدىن قايغۇرە-دۇ. ھاياسىزلىق ۋە ئىنساپسىزلىق كۈچەيىپ كېتىۋاتقانلىقە-دىن ناله قىلىدۇ. يالغان پەتىۋالار بىلەن ئاممىنى ئالداۋاتە-قانلارنىڭ قىلمىشلىرىدىن ئازابلىنىدۇ. لېكىن ئۇنى ئەڭ كۈچ قىينىغان غۇسسە ــ نادانلىق. شائىر ئۇچۇن نادانلىق بەشىرىسىنى كۆرۈشتىن ئارتۇق ئازاب يوق. ئۇ ھەتتاكى:

بىمار بولسا نادانلارنى ھالىن سورىمايى،
نادانلاردىن يۈز مىڭ جەفا كۆردۈم مانا.

دېگەن يەرگىچە بارىدۇ. يەنە ئۇنىڭ تۆۋەندىكى قۇرلىرىنى ئوقۇپ كۆرمىلى:

ئايا، دوستلار نادان بىرلە ئۇلفەت بولۇپ،
باغرىم كۆيۈپ، جاندىن تويۇپ، ئۆلدۈم مانا.
توغرى ئېيتسام ئەگرى بولغا بويۇن تولغار،
قانلار يۇتۇپ غەم زەھرىگە تويدۇم، مانا.

«دۇنيا قىلىك، نادانلارنىڭ يۈزىن كۆرمەي» دەپ يالۇرۇپ، قەلب ھەسرەتلىرىنى بۇنداق ئېنىق ئاچقان ئا-دەمنى سەمىمىيەتسىزلىكتە ئەيىبلەش خاتا قىلغانلىق، ئەل-ۋەتتە! «مەھبۇ ــ بۇل قۇلۇب» تا مۇنداق قۇرلارنى ئوقۇيمىز: «نادان ــ ئېشەك، ھەتتا ئىشەكتىنمۇ بەتتەر. ئېشەكنى قاياقتا ھەيدىسەك شۇ ياقتا ماڭىدۇ، نەمىنى ئارە-سىڭ شۇنى كۆتۈردۇ، ئۇنىڭدا ئەقىل ــ پاراسەت دەۋاسى يوق. بەرسەك توق، بەرمىسەك ئاچ، بۇ بىر بىچارىدۇر . .. نادان ھەتتا يۇقىرىدىكى سۆيەتلەردىنمۇ خالى، زاتى بىلىم لىباسىدىن مەھرۇم. ئۇنىڭ ئىشى تەكەببۇرلۇق، گە-دىيىش، خىيالدا يۇز خىل تەشۋىش ۋە ئەندىشە ...» دېمەك، تەكەببۇرلۇق، گەدىيىش ۋە پاراسەتسىزلىك نادانىنى ئېشەكتىنمۇ پەسلەشتۇرۇۋېتىدۇ.

«نادانغا گېپىڭنى ئېيتماڭ، ئۇ سۆز توشۇغۇچىدۇر» ، ــ دېيدۇ نەۋائى. سۆز توشۇش ئېنىق ۋاقىتتا ئىغۋاگەرلىك ۋە قوتراتقۇلۇق قىلىشتۇر.

قايسى ئەلدە مالامەت ۋە مالاللىق، سەقىلىش ۋە ھارغىنلىق غالىب كەلسە، ئۇ ئەلدە نادانلىق ئەۋجىگە چىق-قان بولىدۇ. قايسى يۇرتتا ھەقىقەتنىڭ باغرى تىلىنسا، شۇ يۇرتتا غاپىللار يۇقىرى مەۋقەلەرنى ئىگىلەيدۇ. نەۋائى بۇ ھەقتىكى مۇھاكىمىلىرىدە كۆپىنچە نادانغا دانانى زىت قو-يۇپ پىكىر يۈرگۈزىدۇ. بۇ گويا قاراڭغۇلۇققا قارشى يورۇ-لۇق ھەقىدە سۆزلەۋاتقاندەك بىلىنىدۇ. شائىر نادانلارنى ئەيىبلەشتە خىلمۇ خىل ئوبرازلىق ئىبارىلاردىن پايدىلىنىدۇ. ئادەملەر بىلەن پىقىن ۋە سەمىمىي مۇناسىۋەتتە بو-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى



لۇش ياخشى پەزىلەت. ئەلگە سىڭەلمىگەن ئادەمدىن ئەلمۇ قاچىدۇ. بۇنداقلارنى نەۋائى يامانلارنىڭ يامىنى ھېسابلاپ قاتتىق سۆكىدۇ. ئادەم تەنە مالامەتلەرگە قالماسلىقنىلا ئويلاپ، كەلسە - كەلمەس توپلارغا ئۆزىنى ئۇرماسلىقى كېرەك. بولۇپمۇ نادانلار گۈرۈھىدىن ھەزەر قىلىش لازىم. نەۋائىنىڭ نەسىھەتلىرىگە ئەمەل قىىدىغان بولساق، دۇنيانىڭ ئاق - قارىسىنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان كامىل زاتلار ئارىسىدىمۇ، ئۆزىمىزنىڭ نامراتلىقىدىن قۇرۇنماسلىقىمىز كېرەك. بۇ يەردە مۇنداق سوئال تۇغۇلۇشى مۇمكىن: ھەممە ئاڭلىق ئادەم ناداندىن قېچىۋەرسە، ئۇلارغا قارشى كىم كۈرىشىدۇ؟ بۇنىڭدىن تەشۋىشلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى خەلقتە بىر قۇدرەتلىك كۈچ بار. بۇ - ئەدەبىيات. ئەدەبىيات سۆز ۋە پىكىرنى ئاسماندىن ئالمايدۇ. ئۇ خەلقنىڭ ئىلغار ۋەكىللىرىنىڭ پىكرىگە تايىنىدۇ. ئۇلارنىڭ دەردلىرىنى قەلەم بىلەن جانلاندۇرىدۇ. دېمەك، بىز ھەر كۈن، ھەر سائەت ئۆزىمىزنى يۈكسەلدۈرۈپ، چەكلىمىلىك، كالتە پەملىك ۋە بىلىمسىزلىكىمىزنى تۈگىتىشىمىز لازىم. ئەنە شۇ چاغدا نادانلار بىلەن مۇرەسسەچىلەرنىڭ سانى كۈنسايىن ئازىيىپ بارىدۇ. بۇ پىكرىمىزنىڭ ئىسپاتى ئۈچۈن بىر مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەي. شەۋكەت رەخماننىڭ «سورۇن» دېگەن بىر شېئىرى بار. مەزمۇنى مۇنداق: «ئۇلپەتلەر يىغىلغان ئاجايىپ سورۇن». ھەممىنىڭ كەيپى چاغ. بىرسى ئۆزىنىڭ «يۈكسەك مەقسىتى» دىن سۆزلەيدۇ. يەنە بىرلىرى گاھ ئۆتمۈشكە، گاھ كېلەچەككە نەزەر ئاغدۇرىدۇ. بەزىلىرى گويا ئالەم تەقدىرىنى ھەل قىلىدۇ.

ئېغىزلىرىدا بۇلۇتتەك كۆپۈك،
يۈزلىرى ئاق، ئىچلىرى قارە.
قىزىقى، بۇ زاتلار قايدىدۇر،
كىملەرنىدۇر قىلار ئىدارە.

قاراڭكى، بۇ غەلىتە سورۇندا بىر ئادەم ئۆزىنى باشقىچە سەزمەكتە. بۇ كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ غەيرىي ئادەتلىرى ئۇنىڭغا ناتونۇش. بۇ تونۇشسىزلىق ئارتقانسېرى ئۇنىڭ كۆزلىرى تېخىمۇ يوغان ئېچىلىپ، ئەقىل يەتمەيدىغان بىر ھادىسە - ئاجايىپ قىزىق مەنزىرە پەيدا بولىدۇ:

سورۇندىكى ئاياقلار ئاستا،
كىرەر تۇياق، چاپچىش شەكلىگە ...

«بىرىدە ئېشەك»، «يەنە بەزىسىدە توڭغۇز تۇيىقى»، «بۆرە پەنجە ئۆسەر بىرىدە»، «باشقىسىدا تۈلكە ئايىقى». شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى ئادەم تىترەپ ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇ يىرگىنىشلىك سورۇننى تەرك ئېتىدۇ. چۈنكى «ئادەمنىڭكى ئىدى ئۇنىڭ ئايىقى ....» بۇ يالغۇز تەرك ئېتىشلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە نەۋائىنىڭ «ئۆزۈڭگە ئەبلەخۇ نادانىنى ئەيلەمە ھەمراز» دېگەن سۆزلىرىگە ۋىجدانەن رىئايە قىلىشتۇر. شەۋكەتنىڭ شېئىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئېشەك تۇيىقى، بۆرە پەنجىلىكلەر تۇرمۇشتا تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالغىنى يوققۇ؟ بۇنداقلار ئەل ئىچىدە دائىم بولغان، بۇندىن كېيىنمۇ بولىدۇ. بۇنى ھېسابقا ئالماسلىق ئومۇمنىڭ زىيىنىغا پىكىر قىلىش بىلەن باراۋەر. نەۋائى:

ناكەسۇ ناجىنىس ئەۋلادىن كىشى بولسۇن دەبان،
چەكمە مېھنەتكىم، لەتىق ئولماس كەسافەت ئالەمى.
كىم كۈچۈك بىرلە خۇتەككە نېچە قىلساڭ تەربىيەت،
ئىت بولۇر، داغى ئېشەك، بولماسلار ئەسلا ئادەمى.

دېگەندە پەلسەپىۋى قىممىتىنى ھېچ يوقاتمايدىغان ئاجايىپ بىر پىكىردىن بېشارەت بەرمىگەنمۇ؟

ھايات كۈچلۈك ئادەملەرنى سۆيىدۇ. كۈچلۈكلەر بولسا جەمئىيەت ھاۋاسىنى نادانلارنىڭ بەدبۇي ھىدلىرىنىڭ بۇلغاپ يۈرۈشىگە پەرۋاسىز قارالمايدۇ. ناداننىڭ بەختى بولسا، بەختسىزلىككە قىلىنغان سۈكۈتتۇر. نەۋائى شېئىرلىرىدا شۇ بەختسىزلىكنىڭ شەرھلىرىنى يازغان. شائىرىلىرىمىز بۇنىڭدىن ھەر قانچە ئۆرنەك ئالسىمۇ ئەرزىيدۇ.

**ھەسەت - زەھەرلىك ئويغاقلىق**

يېرىم تۈن، يېقىن - يىراقلاردا چىراغلار ئۆچۈۋاتىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ھەممە ياق تۈن سۈكۈناتىغا چۆكىدۇ. ھەممە ياق قارايغان، ئەتراپنى خىيالىي جىمجىتلىق قاپلىغان. كىشىلەرنى ئازابلاپ «كۈندۈزدىن چارچىغان ئويغاق مۇشەققەت» مۇ ئەمدى «تىنچ تومۇرلاردا» ئۇخلاپ ياتىدۇ. ھېرىپ - تېلىققان قۇشلارمۇ «پارقىراق تۇمشۇقلىرىنى پەيلىرى ئارىسىغا تىقىپ» بىر خىلدا مۈگدەيدۇ. كېچىلىك تۈشەكتە چۈشەكەۋاتقان ئادەملەرچۇ؟ ئۇلارمۇ ئويغاق ئەمەس، - «چۈشلەر قوينىدا» ئۇخلايدۇ. قىسقىسى بۇ گۈزەل چاغ، بۇ ساماۋى ھالەت قۇچىقىدا «چەكسىز كائىناتمۇ مۈگدەيدۇ». بۇ دىلنى ياشناتقۇچى تۈن مەنزىرىلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ كۆرسىڭىز، ھەتتا «كېچىلەرنىڭ مېھمىنى - شەبنەم» مۇ ئۇخلاۋاتقان بولىدۇ.

ئۇخلار ھۆكۈمرانلار، ئەتىسى تىنچسىز،
ئۇخلار كېپىنەكلەر، ئۇخلار يولۋاسلار.
ئاشىقلار كۆڭلىدە ئۇخلار سېغىنىش،
ئۇخلار شىكايەتلەر، ئۇخلار ئەزر - دادلار.

ھەتتا دائىملىق تىنچسىزلىق ۋە بىئاراملىق ئىچىدە ياشايدىغان قاتىل ۋە زالىملارمۇ ئۇيقۇ دېڭىزىغا غەرق بولىدۇ. لېكىن ئالەم دەم ئېلىپ، بىغەملىككە قەدەم قويغىنىدا «بىرلا تۇيغۇ» زادى ئۇخلالمايدۇ. چۈنكى «ئۇنىڭ تۈشىكىدە مىخ بار» ئابدۇللا ئارىپوۋ «تۈن مەنزىرىلىرى» ناملىق شېئىرىدا ئاشۇ تۇيغۇنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ دەيدۇ:

ئۇنى قىيناپ ياتار تىنىمسىز سوراق،
پەقەت ئۇخلالمايدۇ بىرگىنە ھەسەت.

بۇ ـ زەھەرلىك ئويغاقلىق، نەۋائى نادانىنى ئېشەك، «بەلكى ئېشەكتىنمۇ بەتتەر» پاسكىنا ئەخلاقسىز، يالغانچىنى قەبىھ گۇناھكار، غەيۋەتخورنى ئەجەلسىز ئۆلىدىغان ناپاك، دەپ خاراكتېرلىگەن، ھەسەتخور كىم؟ ئۇ بېخىل، ئىشەددىي قارا كۆڭۈل، ئىچى تار بىر مەخلۇق. ھەسەتخور كۆپىنچە پاكىز، ئادەتتىي كىشى بولۇپ كۆرۈنىدۇ. لېكىن دىلى كۆرەلمەسلىك، دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت كۆمۈرلىرىگە تولغان بولىدۇ. ئابدۇللا ئارىپوۋ ھەسەتخورنىڭ ئىچىدە «تونناپ كۆمۈر بار» دېگىنىدە زادىلا مۇبالىغە قىلمىغان. ئەمما ھەسەتنىڭ نەدىن ۋە قانداق تۇغۇلغانلىقى ئۇنىڭغا بىر سىر:

ئىدراكىم بارچە ياشىدىم پەقەت،
پەم ئەتتىم دۇنيانى ئۆزۈمچە قات ـ قات.
يالغۇز بىر سىرغىلا ئەقلىم يەتمىدى،
نەدىن تۇغۇلىدۇ، بىلمىدىم ھەسەت.

ھەسەتنىڭ ئانىسى ـ كۆچسىزلىك، مەنىۋى ئاجىزلىق. ئېيتايلۇق، شىر تۇلكىگە ھېچبىر ئىشتا ھەسەت قىلمايدۇ. تۇلكە بولسا شىرنىڭ زاۋاللىقىنى تىلىشى مۇمكىن. بۇ — ھەسەت. شۇنىڭغا ئوخشاش ئىستېداتلىق ئادەملەرنىڭ نەپسىلىرىدىن ئىستېداتسىزلار كۆپىنچە غەشلىنىپ بوغۇلىدۇ. دانانىڭ پىكرىدىن نادانىنىڭ بېشى ئاغرىيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيانىڭ قايسى جايىدا كامال تېپىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ- لۇغ ئىستېدات ئىگىلىرى ـ مەيلى ئۇلار ئالىم، شائىر ياكى تېۋىپ بولسۇن، ئوخشاشلا ئۇ ياكى بۇ خىلدا ھەسەت ئوقلىرىغا نىشان بولۇپ ئۆتكەن. ئېينى سىنا «پەزىلەت ۋە كامالىتىم قانچىلىغان زاتلارنىڭ» ئاراسىنى بۆزدى، چۈنكى ئۇلار ماڭا ئىت بولۇپ ھاۋشىدى» دېگەن. بۇ ئىتلىقمۇ ھەسەتنىڭ كارامىتى، بۇ ئىتلار ئېينى سىنا قەلبى ئىشغال قىلغان غايىلەر، ئۇ كۆز تىككەن مەنزىرىلەرنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرەلمىگەن. ھەسەت ئۇچقۇر ئارغامچىنىڭ ئايىغىلىرىغا مىخ بولۇپ سانجىلىشى مۇمكىن. ھەسەتنىڭ كەسپى گۆر- كالىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ مەردلەرنىڭ يولىلىرىدا تىنىمسىز ئورەك كولايدۇ. ھەسەتخور زەھەرلىك يىلاندەك پەيت پاي- لايدۇ. خۇددى سايىدەك كىشى كەينىدىن سۆرۈلۈپ يۈرە- دۇ. ھەسەت تەھدىتىدىن ھەمىشە ئاگاھ بولۇپ ياشاش كېرەك. لېكىن ۋاقىت ۋە ئەقىل سەرپ قىلىپ ھەسەت بەندىلىرىگە قارشى ئەتەي كۆرەش قىلىش لازىم ئىمىس. نەۋائى ئېيتقان: «ھەسەتخور ـ بىمار، بەلكى ھالاكەتلىك كېسەلگە گىرىپتار». شائىر پارسچە قىتئەلىرىنىڭ بىرىدە، دۇشمىنىڭ ھەسەتخور بولسا ياخشى، دەيدۇ. نېمىشقا؟ ئاڭ- لاڭ:

دۇشمەنىڭ ھەسەتچى بولغانى ياخشى،
بەد فېئىلى ئۆزىگە بېرىدۇ ئازاب.
ئۆز فېئىلى ئۆزىگە دوست ـ دۇشمەن بولسا،
قەستىدە جىسمى ـ جان بولادۇر خاراب.

ھەسەتخورنىڭ ئىچى ـ دوزاخ. ئۇ شورلۇق دوزاخ توغرە- سىدىكى ۋەقە ۋە قىيناقلارنى ھەر كۈن، ھەر سائەت باشتىن كەچۈرىدۇ. ئۇنىڭ جىسمى ۋە جېنىنى ئېتى نامەلۇم قانداق- تۇر قۇرت ـ قوڭغۇزلار پارچىلايدۇ، ئۇنىڭ كۆڭۈل كۆزى بىلەن دۇنيانى كۆرۈشىگە غەرەز تۇتۇنلىرى ئىسلا ئىمكان بەرمەيدۇ. نەۋائى بۇلارنىڭ بارچىسىنى ئۇلارغا مەقلىق جاپا سۆپتىدە باھالايدۇ:

ھەر كىمكى ھوسۇد ئېرۇر سەزادۇر ھەسەدى،
ھەقدىن بولغان يامان قەزادۇر ھەسەدى.
ئۆز جانىغە يەتكۈنچە بەلادۇر ھەسەدى،
بەلكىم ئاڭا بىداۋادۇر ھەسەدى.

بۇ «داۋاسى يوق دەرد» كە مۇپتىلا بولماسلىقنىڭ چارىلە- رى نېمە؟ تىنىمسىز ھالدا روھىي يۆكسەكلىككە ئىنتىلىش. يۈرەك كەڭلىكى، باشقىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئازابلە- نىپ تولغانماسلىق، پىسكى پىلانلاردىن يىرگىنىش، پاك مەقسەتلەر بىلەن ياشاش، ئۆز ئىشىنى سۆيۈش، شەخسىي بەسلىشىشلەرگە پەرۋا قىلماسلىق ـ بۇلار ھەسەتكە قارشى ئۇنۇملۇك چارىلەردۇر. ئەڭ ئىساسلىقى ئاق كۆڭۈل بو- لۇش. كۆڭۈل قارىلىققا پۈركىنىشكە باشلىدىمۇ، دېمەك، بۇ ھەسەتنىڭ باشلانغانلىقىدىن دالالەت. ئۇ چاغدا ئادەمدىن ئىقبالمۇ، ئامەتمۇ ۋە ئېتىبارمۇ قاچىدۇ. بۇ ھالدا سىزگە ھال ـ ئەھۋالىڭىزنى كۆرۈپ، كۆزىتىپ يۈرگەن بىرەر ئاقىل زات بەلكى نەۋائىنىڭ مانا بۇ مىسرالىرىنى ئوقۇپ بېرەر:

ھەر كىمكى ھەسەد خىسلەتىدۇر ۋاي ئاڭا،
ئىقبال ئىلھەرق قەلەكساي ئاڭا.
ھېچ ئاقىدىن بولمىس پەرۋاي ئاڭا،
ھەم ئۆز ھەسەدى ئاقىتىدىن ۋاي ئاڭا.

«ھەسەت ـ قەلب ئوغىسى». يۈرىكى زەھەرلەنگەن كىشى- نىڭ ئەھۋالى «ۋاي» بولۇشى شۇبھىسىز. ئۇ روھىي شاد- لىق دېگەننى بىلمەيدۇ. ئۇنىڭ خاتىرىسى ئاداۋەت ۋە دۇش- مەنلىكلەر بىلەن تولغان قوتىدىن باشقا ھېچنەرسە ئەمەس. ھەسەتخور دۇنياغا ھوشيار ئەقىل ۋە سۆزۈك ئىدراك بىلەن خالىس نەزەر ناشلالمايدۇ. ئۇ ئېيبلەيدۇ، غەزەپلىنىدۇ، ئەمما زەررىچە خاتىرجەملىككە ئېرىشەلمەيدۇ.

ھەسەتنىڭ ئادەمنى ئىزدىن چىقىرىدىغان يەنە بىر ھەيبارلىقى بار. ئۇ بەزىدە زوروقۇپ ئۆلگەن كىشىلەرنى ئۇلۇغلايدۇ. بۇ چاغدا ھەسەتخور تىرىكلەرنى يەنى ئۆزىگە يانمايدىغان پاك ۋە دىيانەتلىك زاتلارنى ھاقارەتلەيدۇ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى



بولىدۇ. ھەسەتخور ھېسابات ماشىنىسىدەك كەمچىلىكلەرنى سانايدۇ، ئادەملەردىكى قۇسۇر ۋە نۇقسانلارنى ھېسابلايدۇ. لېكىن كىشىلەردىكى ياخشى ئىنسانىي سۈپەتلەرنى كۆرمەيدۇ. نەۋائى ئېيتقان: «ئادەملەرنىڭ قىلمىشلىرىدىن ئەيىب ئاختۇرغان ئادەمنىڭ ئۆزى ئەيىبسىز بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ھەممە نەرسىگە يامان كۆز بىلەن قارىغۇچى كىشى ھەسەلنىمۇ زەھەر ئورنىدا كۆرىدۇ.» ھەسەتخور «ئاددىي تاشنى ياقۇت دەپ بىلىدۇ، سەدەپنىڭ ھەر قانداق سۇنۇقلىرىنى ئۈنچە ھېسابلايدۇ. بۇنداق ئادەم بىراۋنىڭ داستىخىنىدا بىر يۇمىلاق كاكچا كۆرسە ئۇنى ئاسمان سەھنىسىدىكى تولۇن ئاي، دەيدۇ. ئادەملەرنىڭ ئالقىنىدا پەيدا بولغان قاداقنى كۆرسە، ھەسەت قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈنچە، گۆھەرنى تۇتۇپ تۇرۇپتۇ، دەيدۇ. تۈن قاراڭغۇلۇقىنى تاڭ يورۇقى دەيدۇ. بىر ئادەم گۈل ھىدلىسا، ئۇنىڭ بەدىنىگە تىكەن سانجىلغاندەك بولىدۇ. ئەلگە شادلىق بولسا ئۇنىڭ دەردى كۈچىيىدۇ. ھالال بايلىقنىڭ ئاپىتى ئوغرى بولغىنىدەك ياخشىلار مۇشۇنداق ھەسەتخورلاردىن ئازار يەيدۇ.» خەلقىمىز «دەرەخنىڭ قوۋزىقىنى قۇرت يەيدۇ» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان. بىچارە ھەسەتخورلارنىڭ باغرىنىمۇ قۇرت تىتىپ، ئۇلارنى ئازابلايدۇ. لېكىن ئۇلار شۇنداق ئېچىنىشلىق ھالىتىدىمۇ يۈكسەك پەزىلەتلىك، ئالىيجاناب ئادەملەرنىڭ قەلبىگە نەشتەر سانجىشنى قەسلەيدۇ. مىرزا بىدىل بىر شېئىرىدا: «ھەممە ئىچى قارا ئادەملەرنىڭ ئادىتى بىرلا، ئۇ بولمىسىمۇ ھەسەت. ئۇلارنىڭ خۇنۈك نەزەرى پاكلار تۆھمىتىگە قارىتىلغان، سەن بۇنىڭدىن ھەيران قالما. ئاپئاق پاختىنى ئۆيۈڭنىڭ تەكچىسىگە قويغىن - دە، ئاستىدىن شام ياق، شامنىڭ تۇتۇنى يۈكسەكتىكى ئاشۇ پاختىغا قاراپ ئۇچىدۇ. بىرىنچى بولۇپ ئۇنى قارايتىدۇ».

نېمىدېگەن بۇيۇك ھېكمەت! دېمەك ۋىجدانى پاك ئادەم ئۇ ياكى بۇ خىلدا ھەسەت تۆھمەتلىرىگە يولۇقۇشى مۇمكىن. جاھالەت ـ ھەددىدىن ئاشقان نادانلىق. نېمىشقىدۇر جاھىل نادانغا قارىغاندا ۋەھشىيدۇر. ئۇنىڭ ئارامى ـ قوپاللىق، قەھرى ياۋۇزلۇق. جاھالەتكە ھەسەت قوشۇلغاندا، نېمىلەرنىڭ يۈز بېرىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن. بۇنىسى بەكمۇ دەھشەتلىك!

ئابدۇللا قاھار ھېكايىلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق رىۋايەت كەلتۈرىدۇ: خىزىر سەھرادا بىر كورنى كۆرۈپ، رەھمى كېلىپتۇ ـ دە: «ئەي خۇدانىڭ بەندىسى، تىلىكىڭنى تىلە» دەپتۇ. كور خۇدادىن كۆزىگە نۇر تىلەشنىڭ ئورنىغا «ئەي خىزىر، خۇدادىن تىلەپ بەرگىن، ھەممە ئادەملەرنىڭ كۆزى كور بولسۇن ـ دە، مېنىڭ ئەلىمىم بېسىلسۇن»، ـ دېگەن ئىكەن. جاھىل ھەسەتچى دەل شۇ كورنىڭ ئۆزىدۇر. ئۇ شۇنچىلىك يىرتقۇچ ۋە شۇنچىلىك شەپقەتسىز. بولمىسا ئۇ ئەل كۆزىدە نۇر كۆرۈپ كۆزى قاراڭغۇلاشقىنى يەتمىگەندەك جەۋرى سىتەم تىغى بىلەن ئەل كۆزىنى ئويۇپ ئېلىشقا ئىنتىلەرمىدى؟ ئەل كىم، سەن كىم؟ بۇ دەل نەۋائىنىڭ رۇبائىسىدىكى «ھەسەتخور ئۆز كۆزىنى ئۆزى ئويىدۇ» دېگىنىنىڭ خۇددى ئۆزى ئەمەسمۇ؟

شۇنداق، ھەسەت ئەڭ يىرگىنىشلىك تۇيغۇ. دانالارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىچە، نەپرەت، ساتقۇنلۇق ۋە پىتنە پاساتلار ھەسەت بايرىقى ئاستىدا ۋايىغا يېتىدىكەن. بەزىبىر ئەقىللىقلار ھەسەتخورلارنىڭ ئەتراپىغا ئونلاپ غەيۋەتخور، چېقىمچى، ساتقىن ۋە پىتنە پاساتچىلارنىڭ توپلىنىشى تاسادىپىي ئەمەس.

قېچىردەك چايانلار، پىل ئوخشاش مويلار،
بەدىنىڭدىن سۈرەر قانىڭ، غەيۋەتچى.

غەيۋەتخور توغرىسىدا كۆپ ئاڭلىغانمىز، ئوقۇغانمىز، ئەمما غەيۋەتخورنىڭ «قېچىردەك چوڭلۇقتىكى چايانلار»نى ئۆز قېنى بىلەن سەمرىتىپ يۈرىدىغانلىقىنى ھېچقاچان خىيالىمىزغا كەلتۈرمىگەنمىز، مەختۇمقۇلىنىڭ يۇقىرىقى تەسۋىرى غەيۋەت ئەھلىنىڭ ئېغىر جازالارغا مەھكۇملۇقىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ «قېچىردەك چايانلار»نىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. پاسىق ۋە غەيۋەتخورلار ئۆمۈرلىرىنى سەرپ قىلىپ ئۆزگىلەرنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى «كوچا - كويلاردا تارقىتىدىغان»، ھۈرمەتكە مۇتلەق مۇناسىپ بولمىغان ئازغۇنلاردۇر. نەۋائى ئۇلارنى زادى ھۈرمەت قىلماسلىققا ئۆگىتىدۇ. تىلىمىزدا «راھەت» دېگەن سۆز بار. ئەپسۇسكى، بىرمۇنچە ئادەملەر بۇ سۆزنىڭ مەزمۇنىنى بەكمۇ بىر ياقلىما، يۈزە چۈشىنىدۇ. «راھەت» ـ ئاساسەن ئىچكى پىكرى پاراغەت، كۆڭۈلنى پاكلاپ روھقا يۈكسەك ھۇزۇر بېغىشلايدىغان تۇيغۇ ۋە ھالەتلەرنىڭ يىغىندىسى.

نەۋائىنىڭ «ھەر كىمسە ھوسۇد بولسا، راھەتسىز ئۆلۈر»، سۆزلىرى پاسىق ۋە غەيۋەتخورلارغىمۇ تېگىشلىكتۇر. ھەسەت، پىتنە غەيۋەت ـ بۇلار «يامان خىسلەتلەر»نىڭ يامىنىدۇر. بۇلار ئىنساننى بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى ئىچى بوش جەسەتكە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ ۋە بۇ جەسەت كىشىلەرنى پەقەت ئوغا تارقىتىش بىلەنمۇ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلىدىغان جىنايەتلىك يولغا باشلايدۇ. مانا شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھەسەتخور قاتىلدىنمۇ زەھەرلىكتۇر.

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: مەھەممەت پولات